

Amir Duranović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

amir.duranovic@ff.unsa.ba

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini i socijalizam: između kritičke i parahistoriografije

Sažetak: Predmet analize u ovome radu su Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini i socijalizam, odnosno način na koji su predstavljeni u historiografiji i publicistici. Autor analizom odabranih naslova nastoji pokazati načine elaboracije i prezentacije jednog značajnog pitanja iz savremene historije Bosne i Hercegovine s fokusom na karakteriziranje jugoslavenske vlasti poslije Drugog svjetskog rata.

Ključne riječi: Islamska zajednica, Bosna i Hercegovina, socijalizam, historiografija

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini i socijalizam, konkretno i opće u njegovoj jugoslavenskoj varijanti, u ovome pogledu na pojedina pitanja iz njihova međusobnog odnosa bit će tretirana kroz prizmu sagledavanja historiografskih i publicističkih dostignuća, njihove međusobne komplementarnosti i rezultata ostvarenih u nastojanju da se pojedina pitanja bosanskohercegovačke prošlosti apsolviraju u uvjetima koji su omogućili istraživanje tema koje su raspadom socijalističke Jugoslavije postale trendom. Od početka 1990-ih godina prošloga stoljeća pojedinim se pitanjima iz savremene historije počelo pristupati iz različitih pobuda i motiva. Istraživanje historije/historija crkava i vjerskih zajednica jedno je od tih pitanja. Rezultati ostvareni na tom polju do današnjeg dana pokazatelj su upravo naglašenih različitih motiva autora kao i realnih istraživačkih (ne)mogućnosti koje su autori pred sobom imali prilikom rada o temama vezanim uz historije crkava i vjerskih zajednica. Upravo je na tom mjestu moguće iznijeti i najznačajniju ocjenu takve literature. Uzmemo li kritičku historiografiju

kao ideal kojem trebamo težiti i parahistoriografiju kao realnost koju ne smijemo ignorirati, jer je njeno prisustvo svakako evidentno, pitanje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i socijalizma moglo bi se smjestiti u prostor između ove dvije krajnosti. Jedne, kritičke historiografije – ideala kojem treba težiti, i druge – parahistoriografije, koja javni govor o prošlosti ozbiljno uzurpira skoro svakom metodološki utemeljenom historiografskom radu pa se odgovornost djelovanja profesionalnog historičara tim više povećava. Stoga ću ovim tekstom nastojati ukazati na valjane primjere ozbiljnog istraživanja i razumijevanja prošlosti u usporedbi sa onima koji su popularni, u svome određenom dijelu značajni, ali u strogom historiografskom smislu – veoma oskudni.

Pitanje historije Islamske zajednice u ukupnoj historiji Bosne i Hercegovine 20. stoljeća do sada je problematizirano na različite načine, iz različitih uglova gledanja, kao i od autora različitoga akademskog obrazovanja. Rezultat takvih početnih pozicija su i različiti rezultati, odnosno, kvalitet i ukupni domet napisanoga. Iako se u proteklim decenijama o pitanjima historije Islamske zajednice uopće, pa i pitanjima iz njene historije socijalističkoga perioda pisalo, literatura ipak nije tako brojna. Teško bismo mogli tvrditi da postoje jasno izgrađeni metodološki pristupi koji bi bili prepoznatljivi baš na takvoj temi, ali se ipak može reći da literatura o historiji Islamske zajednice postoji i da se sve više razvija. Vrlo često, radi se o naslovima prigodnoga karaktera, obilježavanja značajnih godišnjica i slično, čime se se faktički učestvuje u kreiranju određene vrste sjećanja i razumijevanja prošlosti, ali se ipak treba naglasiti da su pojedini naslovi iz pera profesionalnih historičara omogućili bolje razumijevanje historije Islamske zajednice u 20. stoljeću. Prethodno navedena opća slika ovog istraživačkog pitanja teško bi se mogla svesti pod jedinstvenu ocjenu jer se razlikuje u pristupu, korištenoj izvornoj podlozi i literaturi te izvedenim zaključcima. No, evidentno je također da se povećana uloga crkava i vjerskih zajednica u društvenom i političkom životu svih zemalja nasljednica SFR Jugoslavije direktno odrazila i na stepen istraživačkog interesovanja za njihovim historijama. Stoga je izgradnja valjanog kriterija za klasifikaciju ukupne literature imperativna mjera ne bi li se iz mnoštva izdvojio kvalitet koji nadilazi dnevno-politički diskurs o prošlosti. Istovremeno, osnovna je karakteristika navedenoga mnoštva da je nastalo u postjugoslavenskom periodu, i to u najranijoj fazi izgradnje „novoga odnosa prema najskorijoj prošlosti“ koju karakteriše koliko nespretno artikulirani antikomunizam učitani u sve jugoslavensko toliko i „potreba“ za isticanjem

pojedinačnog, partikularnog, u odnosu na ranije, također politički forsirano „zajedničko“. U tom smislu su interesantni brojčani pokazatelji elaboracije pojedinih tema. Za historiju Islamske zajednice poslije 1945. godine, u slučaju napisanoga u Bosni i Hercegovini, ali i šire, karakteristično je, naprimjer, da se pitanju organizacije Mladih muslimana istraživački i prigodničarski pristupalo više puta, ali i dalje bez sveobuhvatne historiografske sinteze o navedenoj organizaciji, uz primjetno nastojanje da se to stanje promijeni (*Prilozi* 2015: 231-233), dok je sinteza historije Islamske zajednice projekat u povoju. Ipak, ovakvo što ne treba čuditi uzme li se u obzir činjenica da je „rad na sintezi“ stara bolna tačka bosanskohercegovačke historiografije. Uz to su profesionalni historičari ipak ostali imuni na publicističku interpretaciju mjesta i uloge Mladih muslimana u historiji Bosne i Hercegovine plasiranu uglavnom kroz medije (Kamberović 2012: 40), odnosno, kroz ono što se uglavnom naziva javnom historijom (*public history*).

Uz sve prethodno navedeno, treba naglasiti da ono čime danas raspolažemo o historiji Islamske zajednice uopće, uključujući i period poslije Drugog svjetskog rata, a što je nastalo kao rezultat rada profesionalnih historičara nakon višegodišnjih istraživanja, posjeduje kvalitet koji prevazilazi dnevopolitičke „potrebe“ i diskurse u kojima se „sve jugoslavensko pojednostavljenom formulom poistovjećuje sa komunističkim, a time automatski označava prevaziđenim i lošim“ tako da s razlogom možemo izdvojiti pojedine naslove koji se imaju smatrati valjanim historiografskim istraživanjima. U navedenom se kontekstu izdvaja dvotomna studija Radmile Radić o odnosu države i vjerskih zajednica u Jugoslaviji od 1945. do 1970. godine, koja uporedo prati historiju odnosa Jugoslavije sa Srpskom pravoslavnom crkvom, Katoličkom crkvom, Islamskom (vjerskom) zajednicom, ali i drugim, brojčano manjim crkvama i vjerskim zajednicama. Napisana dominantno na izvornoj podlozi državne, ali i crkvene provenijencije, te literature, ova studija se svakako može smatrati ozbiljnim polazištem za dalja, dubinska istraživanja tema vezanih za historiju crkava i vjerskih zajednica (Radić 2002). Iako vremenski obrađuju period prije Drugog svjetskog rata, te prema tome nemaju direktnu refleksiju prema Islamskoj zajednici i socijalizmu, ipak treba izdvojiti vrijedne studije o historiji Islamske zajednice u vrijeme monarhističke Jugoslavije koje su naročito valjane želi li se u budućnosti razviti komparativni pristup istraživanju i razumijevanju mjesta i uloge Islamske zajednice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji i FNR/SFR Jugoslaviji (Jahić 2010; Prekić 2011). Prvu poslijeratnu

deceniju kroz prizmu odnosa države prema Islamskoj zajednici obradio je Denis Bećirović svojom monografijom (Bećirović 2012) koji se kao autor pojavljuje u još nekoliko radova koji pojedinačno problematiziraju pojedina pitanja iz historije odnosa Islamske zajednice i FNR/SFR Jugoslavije, kao što je, naprimjer, pitanje oduzimanja imovine Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini od završetka Drugog svjetskog rata do 1961. godine, zatim oduzimanje nadležnosti Islamskoj zajednici Jugoslavije u pitanjima bračnog prava i vođenja matičnih knjiga nakon završetka Drugog svjetskog rata, a pisao je i o normativnom okviru i stvarnom položaju Islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini tokom prve decenije nakon završetka Drugog svjetskog rata. Pored Bećirovića, kojem će biti posvećeno još nešto pažnje u nastavku ovoga teksta, vrijedi naglasiti da su i drugi autori pisali o Islamskoj zajednici poslije Drugog svjetskog rata te da se propitivanje njihovih međusobnih odnosa može sagledavati i u okviru drugih tema, koje na prvi pogled i nisu direktno povezane sa historijom Islamske zajednice u socijalizmu, ali su ipak povezane slijedom koliko složenih društveno-političkih odnosa, toliko i autorskim pečatom datim uglavnom kroz izbor određenih tema koje su do sada obrađivane. Tako je, naprimjer, Husnija Kamberović u svojoj knjizi o Džemalu Bijediću (Kamberović 2017) na više mjesta elaborirao i pitanje odnosa Islamske zajednice i državnih struktura socijalističke Jugoslavije, naročito u onim dionicama u kojima je Džemal Bijedić bio direktno uključen u njihove međusobne odnose. Naročito je to vidljivo na pitanjima priznavanja muslimanske nacije tokom šezdesetih godina 20. stoljeća čemu je Kamberović posvetio i nekoliko drugih radova kojima je pojašnjavao stav političke elite o nacionalnom identitetu muslimana u Bosni i Hercegovini sredinom šezdesetih godina, zatim pitanje šireg političkog konteksta priznanja nacionalnog identiteta kao i uporedno analiziranje dva viđenja odnosa Josipa Broza Tita prema nacionalnom identitetu muslimana u Bosni i Hercegovini itd. Ranije spomenuta Radmila Radić se pitanju odnosa Islamske zajednice i državnih struktura vratila i radom o Islamskoj zajednici u službi jugoslavenske vanjske politike kao i sažetim pogledom na historiju Islamske zajednice od 1945. do 1970. godine. Posebnu grupu radova čine oni autora Dragana Novakovića, dugogodišnjeg uposlenika Kancelarije za saradnju sa crkvama i vjerskim zajednicama Republike Srbije, koji je tretirao pitanje školovanja studenata Islamske zajednice iz SFRJ u inostranstvu, zatim probleme koji su pratili organizaciju godišnjih hodočašća u Meku i Medinu (hadž), a elaborirao je i pitanje nacionalnog opredjeljenja muslimana u socijalističkoj Jugoslaviji i poziciju Islamske zajednice prema tom problemu. Konačno, svojom sam disertacijom i sam pokušao ukazati na određena

značajna pitanja o historiji Islamske zajednice u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine od 1953. do 1974. godine (Duranović 2015). Također, na nekim drugim mjestima u literaturi, moguće je pratiti i promjene tokom kasnih sedamdesetih pa sve do devedesetih godina i disolucije Jugoslavije. Pored historičara, ovim se pitanjima bave i pravni historičari, sociolozi, politolozi i drugi, i to može biti predmet posebnog osvrta.

Jedan sasvim drugi korpus literature o Islamskoj zajednici uopće, ali i u socijalizmu, čine oni radovi, studije, članci i rasprave koji su nastali unutar i oko Islamske zajednice pa se tako među autorima nalaze teolozi, pravnici, filozofi i sl. Opća je karakteristika ovakve literature da ona sigurno ima određeno mjesto u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine, ali je, uglavnom zbog evidentnog nedostatka historiografskog metodološkog pristupa, njen historiografski domet prilično skroman. Ipak, na pojedinim primjerima moguće je primijetiti kako su autori bili na izuzetno dobrom tragu da određena pitanja dobro elaboriraju dok su na nekim drugim mjestima prilično zakazali. No, ipak je na ovome mjestu vrijedno naglasiti kako ovaj korpus literature i na njemu izgrađenu sliku o odnosima Islamske zajednice i socijalističke Jugoslavije prije svega karakteriše interesantan pristup u izboru tema. Pored širih tematskih zahvata, kao što su pitanja historijskog razvoja institucije Rijasetu u Bosni i Hercegovini (Nakičević 1996) ili priloga za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću (Karić 2004), karakteristično je nekoliko naslova koji bacaju više svjetla na razumijevanje „života i djela“ određene ličnosti iz hijerarhije Islamske zajednice. Tako je u vremenskom periodu od 2004. do 2009. godine napisano nekoliko studija o pojedinim istaknutim učenjacima (alimima) uz osvrt na njihov životni put, odnosno, napisane su njihove, uglavnom prigodne biografije, a radi se o Šukriji Alagiću, Ibrahimu Trebinjcu, Kasimu Dobrači i Mahmutu Traljiću. Sve biografije obradio je i napisao Ferid Dautović. Naravno, ovdje navedeni naslovi samo su uži izbor jer su spomenuti autori, ali i oni na čije se radove na ovome mjestu ne referiramo, ponudili još brojne studije, članke i rasprave. Pojedinim drugim ličnostima posvećeni su priređeni zbornici radova, organizirane tribine i konferencije ili priređena njihova najznačajnija djela. Pažnju na ovom mjestu privlači činjenica da se prilikom izbora ličnosti za proučavanje još niko nije opredijelio za pisanje „života i djela“ bilo kojeg od reisul-ulema Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, prije ili poslije socijalizma, izuzmu li se dva naslova o Fehimu ef. Spahi, koji su možda dobro zamišljene, ali skromno realizirane bio-bibliografije (npr. Smajić 2012). No, kako se u

navedenom slučaju radi o vremenu iz prve polovine 20. stoljeća, refleksije o socijalizmu u tom radu nisu prisutne u većoj mjeri, mada autor pravi ekskurs u osamdesete godine 20. stoljeća i dijelom reflektira o *Parergonu* autora Derviša Sušića i njegovom viđenju muslimanskog ophođenja sa vlastitom tradicijom (Smajić 2012: 10). Za razliku od navedenog primjera, u susjednim historiografijama historičari jesu uzeli učešća u pisanju biografija najistaknutijih ličnosti crkava ili vjerskih zajednica (Radić 2011). Stoga ću u nastavku ovoga teksta na odabranim primjerima nastojati pokazati sličnosti i razlike u pristupu, domete i dostignuća odabranih primjera iz dva prethodno elaborirana korpusa literature, historiografskog i publicističkog uz reflektiranje i na memoare, koji u ukupnom ovdje predstavljenom mozaiku čine segment na koji svaka ozbiljnije zamišljena analiza treba obratiti pažnju.

*

Ranije spomenuta monografska obrada Islamske zajednice za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953) autora Denisa Bećirovića prva je knjiga koju ovdje želim na izdvojen način prezentirati. Naime, radi se o prvoj monografskoj prezentaciji određene dionice historije Islamske zajednice poslije Drugog svjetskog rata koju je napisao profesionalni historičar, univerzitetski profesor. S obzirom na uvjete u kojima se razvija savremena bosanskohercegovačka historiografija nije nevažno naglasiti da se u navedenom slučaju radi i o aktivnom političaru, ali je, kako je to u jednoj bilješci primijetio Husnija Kamberović, Denis Bećirović primjer kako je ipak moguće odvojiti aktivni politički angažman od historiografskog rada jer Bećirovićeva „politička aktivnost nije prepoznatljiva u njegovim naučnim radovima“ (Kamberović 2012: 71). Monografija je prerađena verzija njegove doktorske disertacije koju je odbranio na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2010. godine, a kao publicirano djelo imala je pozitivne prikaze i ocjene što je moguće vidjeti iz osvrta u kojem autor Tomislav Išek zaključuje kako je „Denis Bećirović [je] ovom knjigom u stilu modernog obrazovanog educiranog historiografa ispunio zadatak i cilj koga si je postavio“ (*Prilozi*, 2012: 315). Bećirovićeva monografija na uobičajen historiografski način tretira istraživačko pitanje uz prilično opširnu „prehistoriju“ u odnosu na obrađeni vremenski period u kojoj je prezentiran pregled historije Islamske zajednice od njenoga osnutka u 19. stoljeću do kraja Drugoga svjetskog rata (Bećirović 2012: 27-104), a zatim kroz nekoliko narednih poglavlja pitanje komunističke ideologije i njenoga odnosa prema religiji promatra u mnogo širem prostornom i

vremenskom zahvatu nego što bi se iz samoga naslova knjige dalo naslutiti. Naime, nakon „sumiranja materijalnih i ljudskih gubitaka Islamske zajednice u Drugom svjetskom ratu“ što Bećirović čini analizom ratne štete na objektima Islamske zajednice i stradanjima njenih službenika dajući pri tom i vrijedne podatke u pratećim priložima na kraju knjige, Bećirović odnos komunista prema religiji uopće promatra u širokom zahvatu globalnih promjena nakon Drugog svjetskog rata te formiranje avnojevske Jugoslavije u takvome kontekstu. Ovim poglavljem autor promatra „nove globalne okolnosti“ i odnose među velikim supersilama, zatim glavna obilježja uspostavljanja avnojevske Jugoslavije, kao i komunističku politiku prema religiji u Sovjetskom Savezu i Istočnoj Evropi te teorijski i praktični odnos prema religiji poslije 1945. godine. Slijedeći ovako široko postavljena uvodna poglavlja svoje knjige, Bećirović dalje detaljno elaborira jugoslavensko ustavno i zakonodavno tretiranje religije kao i „važnije zakonodavne mjere koje su uticale na oduzimanje prava i nadležnosti Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (1945-1953)“. Nadalje je u zasebnoj cjelini problematizirao pitanje organizacije, infrastrukture i aktivnosti Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini skrećući pažnju čitalaca na položaj službenika Islamske zajednice, ukidanje vjeronauke u obrazovanju, zakonske propise o vojnoj obavezi te zabranu nošenja zara i feredže, da izdvojim samo neke od cjelina. Uz pitanje materijalnog položaja Islamske zajednice poslije Drugog svjetskog rata i izvora finansiranja te socijalnog osiguranja službenika Islamske zajednice, što je krupno pitanje s obzirom na opću destrukciju uzrokovanu Drugim svjetskim ratom, Bećirović se posljednjim poglavljem svoje knjige referirao i na „represivne postupke prema članovima Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini“ u kojem detaljno elaborira „izgrede lokalnih organa vlasti protiv Islamske zajednice“, zatim „hapšenja i kažnjavanja službenika Islamske zajednice“ te konačno, u posljednjem potpoglavlju elaborira „obračun komunističke vlasti sa organizacijom 'Mladi muslimani'“ čime zaokružuje cjelinu svoga istraživanja. Knjiga je urađena na širokoj izvornoj podlozi kao i literaturi pri čijem je izboru ipak moglo biti više posvećenosti kvalitetnijem odabiru, no u cjelini, radi se o uspjelom prikazu odabranih tema iz historije Islamske zajednice u njenome prvom susretu sa državom kojom upravljaju komunističke političke strukture. No, da bi ova monografija na odgovarajući način bila upoređena sa drugim naslovima koji će ovdje biti prezentirani vrijedi skrenuti pažnju na Bećirovićevo tretiranje i oslovljavanje državne ili partijske strukture u ovoj knjizi. Naime, vidljivo je iz naslova pojedinih poglavlja ove knjige, ali i nekih drugih Bećirovićevih radova da se na više mjesta pojedine pojave iz odnosa Islamske zajednice i

države tretiraju pojmom „oduzimanje“ – tako, naprimjer, imamo „oduzimanje imovine Islamskoj zajednici“, zatim „oduzimanje nadležnosti u pitanjima braka i vođenja matičnih knjiga“, ali isto tako imamo i „zabrane“, „zatvaranja“, „izgrede“, „hapšenja“ i „kažnjavanja“ da istaknem samo neke od pojmova koji pokazuju položaj Islamske zajednice prema državi, odnosno, odnos države prema Islamskoj zajednici. Isto tako, kod Bećirovića se naizmjenično smjenjuju „komunistička vlast“ kao u primjeru „[...] analizirali smo i mjere komunističke vlasti kojima se direktno atakovalo na pozicije Islamske zajednice.“ (Bećirović 2012: 21) i „režim“ kao u primjeru „[...] uz objašnjenje režimskih aktivnosti s ciljem ostvarenja kontrole nad ovom zajednicom“ (Bećirović 2012: 20), ali i metaforičko predstavljanje komunističke vlasti kao „farizeja“ kao u primjeru „Farizjestvo vladajućih krugova ispoljavalo se i u činjenici da su sve odluke usvajane posredstvom članova Udruženja [...]“ (Bećirović 2012: 349). Iako se i ovakvim odabirom leksike utječe na razmišljanje odnosa Islamske zajednice i komunističke vlasti čime se posredno doprinosi određenom pogledu na socijalizam, ipak su to mnogo umjerenije formulacije za razliku od leksike prisutne u drugom korpusu literature kao u primjeru generalne ocjene vremena poslije Drugog svjetskog rata gdje je istaknuto da su to bila „teška, olovna i gvozdена vremena“ (Dautović 2005: 74) čime prelazim na odabrani primjer iz publicističkog korpusa literature.

**

Za razliku od Bećirovićeve monografije usmjerene na istraživanje Zajednice, dakle cjeline, fokus u knjizi Ferida Dautovića je pojedinac, istaknuta ličnost i djelatnik Zajednice, Kasim Dobrača. Dautović je, kao i Bećirović, univerzitetski profesor na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, ali nije profesionalni historičar. Uz to je i glavni imam Medžlisa Islamske zajednice Sarajevo, a ovi su podaci važni da bismo razumjeli njegovu društvenu poziciju te u takvom kontekstu razumijevali i njegov rad. Kako je ranije već sugerirano, autor je nekoliko knjiga o istaknutim učenjacima iz historije 20. stoljeća. Na ovome mjestu prezentiramo njegovo viđenje „života i djela Kasima ef. Dobrače“ – čovjeka koji je „bio istaknuti alim bosanski, koji je u svakom pogledu pomogao našem vjerskom i kulturnom uzdizanju, našem vjerskom i nacionalnom identitetu“ (Dautović 2005: 10). Na samome je početku svoje knjige, govoreći o značaju

istraživanja životopisa pojedinih ličnosti iz historije Islamske zajednice naglasio kako je „malo ili ništa napisano o našim znamenitim alimima bosanskim“ što je, prema Dautoviću „Zbog komunističkog, represivnog sistema u kome smo živjeli, u kome su ovi alimi djelovali, iz njegovog [Mahmut Traljić, autor knjige o *Istaknuti Bošnjaci*], kao i drugih tekstova vidimo da je preskočen jedan cijeli a važan period iz života ovih alima. Taj period se uglavnom odnosi na vrijeme koje su ovi ljudi provodili po kazamatima širom bivše Jugoslavije. Razlog za to je poznat. Naprosto taj period se nije mogao niti smio tretirati, on je bio tabu tema i za istraživačke teme, kao i za najobičnije biografije“ (Dautović 2005: 9). Ovakvim postavljanjem teme, odnosno isticanjem najznačajnijih karakteristika čovjeka čiji se životopis obrađuje na način kako je to već pokazano, a zatim skretanjem pažnje na glavni razlog „nepoznavanja“ rečenih karakteristika suštinski se na samome početku knjige daje najznačajnija ocjena „teških, olovnih i gvozdениh“ vremena. A zatim se poentira faktorom promjene jer „Agresija na BiH je promijenila sve pa i odnos prema tom periodu“ (Dautović 2005: 9). Pored navedenog, vrijedi naglasiti još jedan detalj iz uvodnih teza koji nije beznačajan u razumijevanju slike jugoslavenske vlasti nakon Drugog svjetskog rata koja je vidljiva u ovoj knjizi. Dautović, naime, ističe da je predmet njegova istraživanja, Kasim Dobrača, bio žrtvom komunističke vlasti jer nije iskazivao spremnost na saradnju i „kada su se komunisti nakon svih svojih nastojanja uvjerali da ga nije moguće pridobiti za saradnju, kako su to oni zamislili, tj. da Islamsku zajednicu potpuno potčine režimu i pretvore je u svoju agenturu, odlučili su da ga uklone. To je za njih bio neoprostiv grijeh koji mu nikada nisu oprostili. Iz toga su proistekla sva njegova stradanja, hapšenja, suđenja na montiranom procesu, dugogodišnje robijanje, pa i nakon puštanja iz zatvora neprekidno praćenje i šikaniranje do kraja života“ (Dautović 2005: 12).

Knjiga ima tri cjeline, i može se smatrati jednom formom bio-bibliografije. U prvom dijelu se obrađuju osnovni biografski podaci o Kasimu Dobrači, od rođenja i podataka o porodičnom porijeklu do smrti. Težište, pak, biografije je na zrelijem životnom dobu, školovanju, radu i društvenom angažmanu, aktivnostima u omladinskoj sekciji Mladih muslimana, hapšenju, suđenju i zatvoru, a zatim i informacijama o smanjenju kazne, izlasku iz zatvora i radu unutar Islamske zajednice, ali na pozicijama koje su bile niže od onih koje je intelektualnim kapacitetom bio zaslužio i o čemu je postojalo široko uvjerenje o čemu Dautović govori na osnovu sjećanja i izvorne podloge koju uglavnom čine neobjavljeni memoari srodnika i/ili

poznatika. Drugi dio knjige je Dobračina bibliografija prezentirana prema naslovima periodike u kojoj se Dobrača kao autor pojavljivao, od *Glasnika* Islamske vjerske zajednice, časopisa *El-Hidaje* do *Anala* Gazi Husrev-begove biblioteke, a potom su zasebno prezentirani drugi listovi i časopisi, posebno štampani radovi te Dobračini neobjavljeni radovi. Treću cjelinu čine Dobračini neobjavljeni tekstovi koji su štampani kao sastavni dio ove knjige. Većina knjige je napisana na izvornoj podlozi koju čine dijelom arhivska građa iz Arhiva Bosne i Hercegovine, naročito sudski spisi iz procesa Kasimu Dobrači 1947. godine, zatim nekoliko rukopisa sjećanja, periodika, te objavljeni prigodni naslovi o organizaciji Mladih muslimana. Sve navedeno je u knjizi korišteno u dosta ekstenzivnim ispisima, dijelom komentirano i detaljnije elaborirano, a dijelom je Dautović prepustio svojim izvorima da „govore“. Na mjestima gdje se više posvetio analizi podataka s kojima je raspolagao, načinio je korisno povezivanje u razumijevanju konteksta i značaja određenih događaja, odnosno, hronologije i dinamike događanja. Naprimjer, kada govori o hapšenju i suđenju grupi oko Kasima Dobrače 1947. godine dobro prati stavove Šaćira Filandre iz knjige *Bošnjačka politika u XX. stoljeću* u kojoj se tvrdi kako je „Proces protiv Dobrače i 'njegove grupe' bio [je] svojevrsna priprema za kadrovske promjene u Islamskoj zajednici, kao i opravdanje za njih, s ciljem dovođenja ljudi potpuno odanih novom komunističkom režimu. To je bio način nove vlasti da ovlada ovom bitnom bošnjačkom ustanovom“ (Filandra 1998: 213). Na nekim drugim mjestima u svojoj knjizi, podatke iz izvora ili literature je prenosio dosta nekritički što i dalje ostavlja prostora za temeljitija istraživanja pojedinih pitanja vezanih uz život i djelo Kasima Dobrače. U usporedbi sa knjigom Denisa Bećirovića, u onoj mjeri u kojoj je moguće vršiti upoređivanje ove dvije, ipak različite knjige, primjetno je kako je izbor leksike u opisivanju jugoslavenske vlasti poslije Drugog svjetskog rata mnogo oštriji nego kod Bećirovića i možda se na tom mjestu najbolje pokazuje razlika u pristupu, izboru teme i načinu njene elaboracije, izvedenim zaključcima, ali i ukupnoj vrijednosti jedne, odnosno, druge knjige. Primjetno je, također, autorovo vezivanje uz svoju istraživačku temu jer na više mjesta govori o „našim“ učenjacima, aktivistima „naše“ zajednice, koji su kao takvi dio „naše“ historije.

Uz ovo bi vrijedilo naglasiti i to kako se temom odnosa Islamske zajednice i jugoslavenskih vlasti poslije Drugog svjetskog rata bavio i veliki broj aktera tih događaja, uglavnom onih koji su bili s druge strane komunističkoj vlasti – dakle, u konkretnim slučajevima članovi organizacije

Mladih muslimana, čija su viđenja uglavnom sadržana u memoarskim zapisima koji od disolucije Jugoslavije naovamo čine „obavezno štivo“ za razumijevanje „naše najskorije historije“. Brojni su naslovi memoarskog karaktera objavljeni u posljednjim decenijama, ali bih za ovu priliku skrenuo pažnju na dvije knjige, autora Sulejmana Čamdžića i Omera Nakičevića, članova organizacije Mladi muslimani, čija su sjećanja objavljena u posljednjih nekoliko godina (Čamdžić 2015; Nakičević 2017) koji, kao i većina njihovih prethodnika, tretiraju svoja životna iskustva i sjećanja, uključujući i epizode sudskih procesa protiv pripadnika članova organizacije Mladi muslimani i to je najprepoznatljiviji dio ovakve vrste literature. Drugim riječima kazano, svaki od autora nudi svoja sjećanja na vlastita iskustva, ali ne i široku perspektivu koju možemo naći u publicistici ili historiografiji što je sasvim prirodno. Zanimljivo je, u tom kontekstu, primijetiti kako su, naprimjer, Nakičevićevi memoari ocijenjeni kao jedan „veliki prilog za našu historijsku nauku“. Stoga treba naglasiti kako memoarsku literaturu i treba razumijevati kao prilog historijskoj nauci, ali samo i isključivo kao jedan dio izvorne podloge na kojoj se, primjenom historiografskog metoda, mogu voditi dalja istraživanja i izvoditi sveobuhvatniji zaključci.

Sve naprijed navedeno napisano je s ciljem ukazivanja na potrebu temeljitijeg pristupa kako izvornoj građi koja se nalazi u arhivskim ustanovama, od kojih su dijelovi još uvijek arhivistički nesređeni što je dodatna otežavajuća okolnost pri obradi pojedinih pitanja savremene bosanskohercegovačke historije, tako i literaturi bez obzira na njenu provenijenciju. Ovo tim prije vrijedi naglasiti jer se očekivani rast i razvoj historiografije u Bosni i Hercegovini može ostvariti samo i isključivo na kritičkom propitivanju izvorne građe, što je sasvim prirodni put kojim treba proći, ali naročito na kritičkom propitivanju onoga što je do sada napisano o određenim temama, uključujući pitanje odnosa Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i jugoslavenske/bosanskohercegovačke vlasti poslije Drugog svjetskog rata jer se utvrđivanjem motiva i ciljeva autora pojedinih naslova, a naročito kontekstom u kojem su njihova djela nastala, omogućuje stvarno razumijevanje karaktera diskursa o određenim pojavama iz prošlosti, uključujući i karakterizaciju socijalizma na što je ovim radom skrenuta posebna pažnja.

Bibliografija

1. Bećirović, Denis (2012). *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije (1945-1953)*. Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Islamska zajednica u Hrvatskoj – Medžlis Islamske zajednice Zagreb – Institut za istoriju Sarajevo.
2. Čamdžić, Sulejman (2015). *Neka moja sjećanja*. Zagreb – Sarajevo: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“.
3. Dautović, Ferid (2005). *Kasim ef. Dobrača: život i djelo*. Sarajevo: El -Kalem – Izdavački centar Rijasetu IZ u BiH – Medžlis Islamske zajednice Sarajevo.
4. Duranović, Amir (2015). *Islamska zajednica u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine od 1953. do 1974. godine*. Sarajevo: doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.
5. Filandra, Šaćir (1998). *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo, Sejtarija.
6. Jahić, Adnan (2010). *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Zagreb.
7. Kamberović, Husnija (2012). *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*. Zagreb, Srednja Europa.
8. Kamberović, Husnija (2017). *Džemal Bijedić: politička biografija. Drugo, dopunjeno izdanje*. Sarajevo, Udruženje za modernu historiju (UMHIS)
9. Karić, Enes (2004). *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*. Sarajevo: El-Kalem.
10. Nakičević, Omer – priređivač (1996). *Istorijski razvoj institucije Rijasetu*. Sarajevo.
11. Nakičević, Omer (2017). *U vrtlogu vremena (1927-2017)*. Sarajevo: Centar za napredne studije (CNS).
12. Prekić, Adnan (2011). *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1918-1941. Istorijska istraživanja i zbirka dokumenata*. Podgorica.

13. *Prilozi* (2012). Sarajevo: Institut za istoriju.
14. *Prilozi* (2015). Sarajevo: Institut za istoriju.
15. Radić, Radmila (2011). *Život u vremenima. Patrijarh Gavriilo (Dožić) 1881-1950. Drugo, prošireno i dopunjeno izdanje*. Beograd.
16. Smajić, Husein (2012). *Fehim Spaho: život i djelo*. Sarajevo: El- Kalem - Izdavački centar Rijasetu IZ u BiH – Muftijstvo Sarajevsko.